

نقش اقلیم آب و هوایی بر پیدایش بلوغ*

سید محمد کیکاووسی (نویسنده مسئول)**

محمد جعفری هرندی***

چکیده

آنچه از «بلوغ» همواره به عنوان آغاز مسئولیت و محدودیت‌های انسان مکلف یاد می‌شود، رسیدن دختر و پسر به سنّ خاص است؛ اما صرف نظر از مبنای شرعی آن، بلوغ پدیده‌ای است طبیعی با فعلیت رسیدن استعداد جنسی و قوای تولید مثل. معیار و ضابطه‌ای که در آیه ۶ سوره مبارکه نساء (حد توانایی جنسی) تصریح شده است. هر چند روایات و اخبار بسیاری متذکر نشانه‌های گوناگون برای تفسیر این مرحله از توانایی جنسی شده‌اند و سنین متعدد را برای آن بیان نموده‌اند، بررسی‌های این پژوهش نشان می‌دهد که ادله فقهی اقامه شده برای تعیین سنّ به عنوان معیار بلوغ برای آحاد افراد، قابل نقد بوده و مورد خدشه است. ضمن آنکه این ادله با حقیقت بلوغ که در آیه اشاره شده در تناقض است، زیرا توجه به بلوغ از منظر توانایی و قدرت باروری، متأثر از عوامل بسیاری همچون اقلیم و ویژگی‌های آب و هوایی است. از همان رو است که در روایات، سنین متعدد که ناظر به موضوع نیاز مخاطب کلام بوده بیان شده است. با این حال، این مسئله چندان در حوزه‌های فقهی و حقوقی مورد تأمل قرار نگرفته است و از فقه پویا انتظار می‌رود نسبت به مسئله بازنگری اساسی داشته باشد.

کلید واژه‌ها: بلوغ، بلوغ جنسی، اقلیم، تأثیر شرایط آب و هوا، فقه و حقوق.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۳/۰۸ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۶/۱۷ - نوع مقاله: علمی، ترویجی.

** دکتری گروه فقه و مبنای حقوق اسلامی و عضو باشگاه پژوهشگران جوان دانشگاه آزاد اسلامی واحد

یادگار امام خمینی (ره) شهرری، ایران/

mohammadkeykavosi@yahoo.com

*** دانشیار فقه و مبنای حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری/

harandi_lawyer@yahoo.com

مقدمه

مسئله بلوغ به عنوان یک پدیده همواره میان فقیهان، حقوق دانان، جامعه‌شناسان، روان‌شناسان و متخصصین فیزیولوژیک مورد بحث و اختلاف عقیده بوده است. این تفاوت دیدگاه و مبانی آرا ناشی از دو جهت می‌باشد:

۱. دو نگاه متمایز به جنبه شرعی و طبیعت بلوغ؛ چنانچه بنا به ضابطه و معیار قرآنی (آیه ۶ سوره مبارکه نساء)^۱، جنبه طبیعت بلوغ و قدرت باروری افراد (بلوغ جنسی) مورد استناد است و فقیهان و حقوق دانان در تبیین و تعریف خود از بلوغ، این جنبه را پذیرفته‌اند.

۲. عدم توجه به اقلیم و تأثیر متغیرهای آب‌وهوایی بر فرایند بلوغ جنسی است. از این رو، پیرو معیار تعیین شده در آیه مزبور این سؤال مطرح می‌شود که آیا رسیدن به سنّ اعلام شده در کتب فقهی و نیز قانون مدنی می‌تواند بر حصول توانایی تولید مثل و قدرت باروری دلالت کند؟ چنانچه در سنّ یاد شده، شرایط تولید مثل برای زن و مرد فراهم نشود، همچنان بالغ محسوب می‌شوند؟

آنچه امروزه در سایر حوزه‌ها غیر از فقه و حقوق بیشتر پرداخته شده، اثر اقلیم بر روند شکل‌گیری و سررسید بلوغ است؛ به گونه‌ای که بررسی و مطالعه بر بلوغ کودکان در اقلیم‌های گوناگون، نتایج متفاوتی را به دنبال داشته است.

در همین زمینه متخصصان علم پزشکی می‌گویند:

تفاوت‌های رشد هورمونی در تحریک غدد جنسی میان دختران و پسرانی که شرایط متمایز از یکدیگر را تجربه می‌کنند، واضح و مسلم است. به عنوان مثال، در دختران ساکن مناطق گرمسیری، فعالیت‌های هورمونی از سنّ ۹ سالگی با بروز صفات ثانویه نمایان شده و پس از یک الی دو سال با نخستین قاعدگی بلوغ به سرانجام می‌رسد. درحالی‌که این شرایط به مراتب برای

۱. خداوند می‌فرماید: یتیمان را آزمایش کنید تا هنگامی که بالغ شده و قدرت بر نکاح پیدا کنند آن‌گاه اگر آن‌ها را دانا به درک مصالح زندگی خود یافتید اموالشان را به آن‌ها باز دهید، و به اسراف و عجله مال آن‌ها را حیف و میل نکنید، بدین اندیشه که مبادا بزرگ شوند [و اموالشان را از شما بگیرند]. (نساء: ۶)

دختران ساکن مناطق سردسیر با تأخیر و در سن ۱۳ سالگی آغاز می‌شود. (باور، ۱۳۹۳: ۸)

نظریه پردازان جامعه‌شناسی نیز پا به این مقوله گذاشته و آرای متعددی درباره سن بلوغ کودکان، به ویژه دختران، ارائه می‌دهند و البته سن بلوغ را در مناطق ناهمسان آب و هوایی متغیر می‌دانند. یکی از ایشان معتقد است: «سن بلوغ بر اساس نظریه‌های اکولوژیست‌ها یا محیط‌گران تابع محیط طبیعی است. به طور حتم بلوغ افراد مناطق گرمسیر به مراتب زودتر از افراد مناطق سردسیر است.» (قرایی مقدم، ۱۳۹۴: ۴۸)

۱. مفهوم شناسی

۱.۱. اقلیم

«اقلیم» برگرفته از واژه یونانی «کلیما»، به معنی «خمیدگی» بوده و در اصطلاح به معنی تمایل و انحراف ناحیه‌ای از زمین نسبت به آفتاب است، اما واژه‌شناسان در تعریف آن از عبارت هفت یک‌ربع سکون استفاده کرده‌اند. در واقع، به عقیده علمای قدیم، یک چهارم از چهار ربع کره زمین مسکونی است و سه ربع دیگر را آب فراگرفته است. ربع مسکونی از شمال تا خط استوا را بر هفت تقسیم نموده و هر قسمت را «اقلیم» نامیده‌اند. (نفیسی، ۱۳۴۳: ۱/۶۹؛ صفی پوری، ۱۳۸۸: ۱،۹۸؛ رامپوری، ۱۳۹۳: ۲۰)

به هر سو، در اصطلاح امروزی، «اقلیم» به مشخصه‌های آب‌وهوایی یک منطقه جغرافیایی مانند دما، رطوبت، فشار اتمسفر، باد و بارش و سایر مشخصه‌های هواشناسی در مدت زمانی به نسبت طولانی اطلاق داده می‌شود که آن منطقه را از سایر مناطق متمایز می‌نماید. (واتسون و لیز، ۱۳۸۸: ۲۹)

۱.۲. بلوغ

واژه «بلوغ» از ریشه «بلغ»، به صورت مطلق به معنای رسیدن است که به ضمیمه متعلق خود، مقصود را برای ذهن روشن می‌سازد. به عنوان مثال، «بلوغ المرام» به

معنای رسیدن به مقصود است و «بلوغ الاجل» یعنی فرا رسیدن زمان موعود. همچنین «بلاغ» اسم مصدر است از ابلاغ و یا تبلیغ که به معنای ایصال و رساندن به کار رفته است.

از ریشه «بلغ»، الفاظ و اصطلاحات متعددی از قبیل ابلاغ و تبلیغ، بالغ، بلوغ، مبلّغ و غیره ناشی شده است. اهل لغت در معنای آن اختلاف نظر ندارند، هرچند در بیان، تعابیر مختلفی به کار برده‌اند. گروهی بلوغ را وصول و رسیدن پایان و هدف دانسته‌اند و مقصد ممکن است مکان، زمان و یا امر معینی باشد و برخی آن را اشراق بر چیزی اطلاق نموده‌اند. اگر چه رسیدن به مطلوب کامل نشده باشد.

در «لسان العرب» بلوغ به معنای رسیدن به انتهای چیزی آمده و بلوغ کودک را برابر احتلام برشمرده است؛ و گویا این که زمان تکلیف او فرارسیده باشد. (ابن منظور، ۱۴۰۸: ۱/۴۸۶)

جوهری در «صحاح اللغه»، بلوغ را به معنای «وصول» و «رسیدن» و همچنین «در شرف رسیدن» می‌داند (جوهری، ۱۴۱۰: ۴/۱۳۱۶)، ولی اگر متعلق به کودک باشد، آن را به «ادراک»^۱ تفسیر کرده است.

در «مجمع البحرین» نیز آمده است: «بلوغ رسیدن است و بلوغ کودک معنای احتلام و لزوم تکلیف را می‌رساند». (طریحی، ۱۴۱۶: ۷/۵)

با تأمل در آنچه در کتب لغت پیرامون لفظ بلوغ وارد شده است، معلوم می‌شود که بلوغ کودک به معنای احتلام و ادراک بوده که رسیدن به مرحله خاصی از تکامل است.

۱. وصول و رسیدن به آخرین حدّ چیزی را ادراک گفته‌اند و منظور از «ادراک الصبی»، رسیدن او به آخرین حدّ کودکی است.

برگرفته از تعاریف لغوی، «بلوغ» در اصطلاح، پایان دوران کودکی و خردسالی و رسیدن انسان به مرحله‌ای^۱ از رشد و تکامل است که شایستگی عهده‌دار شدن مسئولیت‌ها و تکالیف عرفی و شرعی را به دست می‌آورد.

به عبارت دیگر، ایجاد یک تحول و دگرگونی در همه ابعاد جسمی، جنسی، روحی و عقلی است که شخص را برای ورود به دوره نوین زندگی خود مهیا می‌نماید. برخی نوشته‌اند:

بلوغ در اصطلاح، عبارت است از شروع نضج جنسی؛ زمانی که اعضای تناسلی بتوانند وظایف خود را انجام دهند و این سنّ شروع را مراجعه می‌گویند که در دختران با پدیده حیض و در پسران با خروج منی همراه است. (غربالی، ۱۹۷۲م: ۴۰۳)

با این حال، به طور دقیق و صریح نمی‌توان یک زمان و سنّ معین را به عنوان مرحله بلوغ برای همه افراد معین کرد. ممکن است بعضی افراد زودتر از دیگران به مرحله بلوغ دست یابند. خصوصیت شخصی افراد و البته ویژگی‌های منطقه‌ای و محیطی در تسریع یا تأخیر بلوغ تأثیر دارد و مسلم آن است که جنس زن نسبت به جنس مرد سریع‌تر به این مرحله می‌رسد. (مطهری، ۱۳۹۵: ۴/۲۷۵-۲۷۴)

۲. تأثیر اقلیم بر پیدایش بلوغ

از منظر فقه اسلامی، رسیدن دختران به سنّ ۹ سالگی و پسران به ۱۵ سالگی، معیار و میزان بلوغ (بلوغ شرعی) لحاظ شده است و این به خاطر روایاتی است که سنین یاد شده را به عنوان سررسید بلوغ قرار داده و مشهور فقیهان به آن‌ها استناد کرده‌اند. قانونگذار نیز در وهله بعد، به تأسی از فقیهان آن را در قانون مقرر نموده

۱. در کتاب «جواهر العقود» مراحل مختلف زندگی انسان بدین ترتیب آمده است: برای پسران: مولود(نوزاد)، رضیع(شیرخوار)، فطیم(از شیر گرفته شده)، طفل(کودک)، غلام(نوباوه)، راهق(نوجوان)، شاب(جوان)، کهل(میان سال)، اشحط(کهن سال) و شیخ(پیرمرد)؛ برای دختران: مولود(نوزاد)، رضیع(شیرخوار)، فطیم(از شیر گرفته شده)، طفله(کودک)، صغیره(نوباوه)، معصر(نوجوان)، کاعب(ناهد(جوان)، کهلاء(میان سال)، شمطاء و عانس(کهن سال) و عجوز و عاقر(پیرزن). (ر.ک: الاسیوطی،

است. این در حالی است که در سایر اخبار و روایات معتبر، سنین دیگری نیز به تناسب یاد شده است و فقیهان به ناچار از میان آحاد اخبار متناقض و متعارض، دسته‌ای از روایات را که ناظر بر سنین مقرر شده فوق بوده، اختیار نموده‌اند، اما این نگرش در سایر حوزه‌ها غیر از فقه و حقوق- مورد انتقاد قرار گرفته و به حقیقت بلوغ، آن گونه که هست، توجه نموده و معیار توانایی جنسی و استعداد تولید مثل در دختران (شروع دوره قاعدگی) و پسران (بروز احتلام) را مهم ارزیابی می‌کنند.

در همین زمینه، صاحب‌نظران در مولفه‌های علوم طبیعی معتقدند:

نُه سالگی برای سنّ بلوغ دختران غیرطبیعی به نظر می‌رسد. اینکه قانون و مبادی حقوقی این سنّ را برای بلوغ در نظر گرفته‌اند، نقیصه‌ای است خلاف سیر طبیعی. از این رو، سنّ بلوغ نشانه‌ای برای رسیدن به توانایی جسمی و جنسی است که می‌تواند بر حسب زمان، مکان و اقوام مختلف متفاوت باشد؛ البته در کنار بلوغ، باید سنّ رشد نیز در نظر گرفته شود، بلکه اهمیت رشد اجتماعی مقدم بر موضوع بلوغ است. (دهدار، ۱۳۹۳: ۸)

اما صرف نظر از اقلیم، عوامل دیگری همچون وراثت، جهش‌های ژنتیکی، اقتصاد، مسائل محیطی و اجتماعی، نحوه تغذیه و الگوی مصرف غذایی، متابولیسم و وضعیت جسمانی افراد، فرهنگ، آداب و روابط حاکم بر خانواده نقش مؤثری در بلوغ دارند. این علل و عوامل بیشتر روان‌شناسان را متوجه خود ساخته است. (خوش‌کن: ۱۳۹۶: ۸)

بنا به دستاوردهای پژوهش میدانی علم ژنتیک، در خانواده‌ای که اعضای درجه اول و دوم آن مانند مادر و خواهر در سنین یازده تا سیزده سالگی شروع به بالغ شدن کرده‌اند، دختر خانواده نیز در همان سنین به بلوغ دست می‌یابد. این موضوع در

۱. نظریه وی مورد استناد برخی از پژوهشگران در نخستین گردهمایی بین‌المللی پژوهش‌های نوین در حوزه علوم تربیتی و مطالعات اجتماعی (قم: ۱۳۹۵) قرار گرفت؛ از جمله مقاله‌ای با عنوان «رشد اجتماعی»، نوشته احمدرضا سعیدزاده و سحر پارساجو.

خصوص پسر خانواده به تأثیر از پدر و برادر خود نیز صدق می‌کند. (Barush, ۲۰۱۴: ۵۱۳، ۷-۱۳)

همچنین بررسی و مطالعات انجام شده در یک دوره پنج ساله نشان داده که کودک ساکن نواحی محروم شهری و روستایی حسب شرایط محیطی و اقتصادی با بلوغ زود هنگام روبه‌رو می‌شود، در حالی که کودکی که از نظر سن تقویمی با او یکسان است، ولی در نواحی مرفه و پررونق شهری از نظر امکانات اقتصادی زندگی می‌کند، با بلوغ دیر هنگام‌تر، آماده رویارویی با این مرحله می‌باشد. (حسنخانی و موسوی، ۱۳۹۵: ۲۴)

علاوه بر اقتصاد، شرایط اجتماعی آرام بر سیر طبیعی بلوغ جنسی تأثیر مستقیم دارد. بر اساس پژوهش‌های انجام شده در کشورهای سوریه و عراق، استرس، تشویق خاطر و اضطراب ناشی از آسیب‌های جنگ نظامی، شروع دوران قاعدگی و بلوغ دختران را به تأخیر انداخته است. (محموظ، ۱۴۳۶: ۴۶-۴۲)

نوع فرهنگ و هنجارهای جاری در میان افراد خانواده نیز در وهله نخست و جامعه در گام بعدی دیگر علل مهمی است که در روند بلوغ می‌تواند ایفای نقش نماید.

محیط‌های خانوادگی و اجتماعی که بی‌پروا به کودکان خود اجازه دسترسی به رسانه‌های جمعی و مرور برنامه‌های نامناسب اخلاقی را می‌دهند، چه بسا با بلوغ زودرس کودکان دختر و پسر مواجه می‌شوند. (بهرامی خو، ۱۳۹۲: ۲۴)

ناگفته نماند که پیرو پژوهش‌های حوزه فرهنگی و اجتماعی و طبق آمارهای به دست آمده در سال ۲۰۰۵ میلادی از مجموع ۲ میلیون و ۹۸۳ نفر دختر و پسر ارزیابی شده در کشور آمریکا که دسترسی بدون محدودیت به شبکه‌های اجتماعی و برنامه‌های غیر اخلاقی با محتوای مستهجن داشته‌اند، بیش از ۸۵ درصد آن‌ها با بلوغ زودرس روبه‌رو شده و نزدیک به ۷۹ درصد نیز روابط نامشروع با جنس مخالف را دنبال نموده‌اند. (حسینی، ۱۳۸۶: ۲۰-۱۵)

به گفته‌های اخیر باید نقش الگوی مصرف غذایی را نیز افزود. این الگو شامل طیف وسیعی از رفتارهای مصرف‌کننده در ارتباط با مواد غذایی شامل مقدار و نوع

متداول مصرف انواع مواد خوراکی، طریقه طبخ و نگهداری مواد غذایی است. الگوی مطلوب ضمن تأمین نیازهای تغذیه‌ای و حفظ سلامت بر رشد طبیعی افراد تأثیرگذار می‌باشد. زمانی که تفاوت‌های فردی، عادت‌ها، ارجحیت غذایی و دانش تغذیه‌ای اقشار مختلف منتهی به انتخاب الگوی نامناسب می‌شود، رشد و بلوغ طبیعی کودکان آن اجتماع نیز به خطر می‌افتد. همچنین است جامعه‌ای که با عدم توزیع دستیابی مناسب غذا و دارو دچار سوءتغذیه شده، کودکان بیمار با اختلال و تأخیر بالغ می‌شوند. (پلیتر، ۱۳۹۳: ۳۶)^۱

بر همین اساس و به عنوان نمونه، مطابق گزارش پزشکان بیولوژی^۲ حداقل وزن مطلوب دختران برای شروع قاعدگی و بلوغ جنسی، ۴۵ کیلوگرم می‌باشد. از این رو، دخترانی که با نداشتن الگوی مناسب غذایی به این حد نرسیده و لاغراندام باشند، دیرتر بالغ می‌گردند. علاوه بر وزن، میزان قد و قامت نیز مؤثر بوده و کودکان کوتاه‌قامت که کلسیم مورد نیاز روزانه را دریافت نکرده‌اند و رشد قد آن‌ها با خلل روبه‌رو شده، با تأخیر بالغ می‌شوند. هر چند این گزارش تمام نیست، زیرا حجم اندام و قامت افراد گاه به دلیل عوامل ژنتیکی متأثر از والدین می‌باشد. (صدری نائینی، ۱۳۹۳: ۱۸۹)

به هر حال، آنچه بیش از دیگر دلایل پیش‌گفته بر مسئله بلوغ تأثیر دارد، موضوع اقلیم و تغییرات آب و هوایی بوده و دستیابی به یک معیار حقیقی در این زمینه،

۱. نخستین طرح در مورد سبب غذایی مطلوب، سال ۱۹۹۵ میلادی، توسط نهاد کمک غذایی سازمان ملل متحد (WFP) با هدف تأمین نیازهای تغذیه سلولی و الگوی مصرف مدیترانه‌ای برنامه‌ریزی و در کشورهای فقیر به اجرا درآمد. این طرح در ایران برای اولین مرتبه سال ۱۳۷۷ در قالب طرح «ما» اجرا شد و نتایج آن نشان داد که دسترسی روزانه به ۲۰۰۰ کیلوکالری برای هر فرد جهت صرف انرژی روزانه نیاز است. با این وجود، ۲۰ درصد خانوارها در ناامنی غذایی و ۱۱ درصد در شرایط سوءتغذیه قرار داشتند. (قاسمی، ۱۳۸۹: ۱۰۱-۱۰۰)

۲. مرکز تحقیقات بیولوژی پزشکی در سال ۱۳۸۱ شمسی با هدف استفاده از دانش بیولوژی مولکولی و بیوتکنولوژی جهت کمک به تشخیص دقیق‌تر و درمان مؤثرتر بیماری‌ها و نیز رفع نیازهای موجود در زمینه غذا و دارو تأسیس شد. این مرکز در سال ۱۳۸۳ مورد تصویب قطعی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی قرار گرفت.

نیازمند بررسی و مطالعه اقلیم‌های گوناگون، با استعانت از پژوهش‌های میدانی و در نهایت جداسازی و افراز نمودن نوع افراد از یکدیگر حسب مدلول شرایط و جایگاه منفک و مجزایی که دارند، می‌باشد.

اما در حوزه دین، آنچه که گفتار پیش‌رو را با مبانی شریعت در هم آمیخته و مرتبط می‌سازد، توجه به مخاطب و جایگاه او است. بدیهی است انسان‌ها از لحاظ جسمی و ظاهری، ویژگی‌ها و توانایی‌های متفاوت و ناهمگونی دارند که منجر به تفاوت‌های رفتاری و شخصیتی آن‌ها شده است. همین امر بر میزان و نوع درک و دریافت شخصیت‌های مختلف به اعتبار مخاطب پیام تأثیرگذار خواهد بود.

تطور در احادیث و روایات موضوعی، نکته مزبور را روشن می‌سازد. امیرالمومنین علیه السلام می‌فرماید:

مبدأ طینت و سرشت مردمان میان آن‌ها جدایی انداخته، چرا که آنان قطعه و تکه‌ای از زمین شور و شیرین و خاک درشت و نرم بودند. پس آن‌ها به اندازه نزدیکی زمین‌شان با هم سازگار و به مقدار اختلاف آن زمین با هم متفاوت هستند. (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۵)

ایشان آشنایی با ساختار شخصیت و ویژگی‌های مخاطب را از اصول مهم مخاطب‌شناسی به شمار می‌آورد و بر این باور است که سرشت بشر یا حتی سرزمینی که بر روی آن می‌زیند، به شکل‌دهی و رشد جسمی و عقلی آنان اثر می‌گذارد. ازاین‌رو، نمی‌توان با مردم نژاد و ملیت‌های گوناگون به یک زبان سخن راند و به یک شیوه استدلال کرد. (مسعودی، ۱۳۸۴: ۱۲۷) در نمونه‌های روایی چنین توجهی به چشم می‌خورد تا جایی که گروهی مورد نکوهش یا مدح معصوم علیه السلام قرار گرفته و موضوع امر و نهی واقع شده‌اند.

در یکی از این نمونه‌ها به نقل از امام صادق علیه السلام آمده است: «قلب اهالی سند (هند) و زنجان و خوزستان و کرد شیرینی اعمال را نمی‌چشد». (صدوق، ۱۴۰۱: ۳۵۲/۲) در روایتی دیگر، ابی ربیع شامی به امام صادق علیه السلام عرض می‌کند: گروهی از گُردها در منطقه ما زندگی می‌کنند و همواره برای خرید و فروش می‌آیند و ما با آن‌ها همنشین

شده و معامله می‌کنیم. تکلیف چیست؟ ایشان فرمود: «ای ابا ربیع! با گردها
همنشین مشو». (طوسی، ۱۴۰۷: ۱۱/۷؛ صدوق، ۱۴۰۵: ۱۶۴/۳؛ کلینی، ۱۴۰۷:
۱۵۸/۵)

آن حضرت در حدیثی دیگر، مردم را از معاشرت و ازدواج با طایفه خزر^۱ نهی
می‌نماید. (حرّ عاملی، ۱۴۰۹: ۱۰۸/۷) همچنین در روایات مشابه، از اهل
سجستان (سیستان) و کرمان برحذر شده است. (حاکم نیشابوری، ۱۴۲۲: ۴/
۴۷۶؛ سپهری، ۱۳۸۰: ۷۵/۱۴)

به هر روی، این‌گونه اخبار و احادیث که به نکوهش و ذمّ گروه یا فرقه‌ای پرداخته،
مصدق و نشانه‌ای از عنایت معصومین علیهم‌السلام به مخاطبان کلام‌شان می‌باشد؛ البته
بسیاری که اخبار یاد شده را با آموزه‌های قرآنی^۲ و کلام پیراسته معصوم علیهم‌السلام در تضاد
دیده‌اند، با رویکرد ضعف اسنادی سلسله روایان حدیث را کاوش نموده و در صدد
خدشه و ردّ آن‌ها برآمده‌اند (نجاشی، ۱۴۰۶: ۴۵۵؛ نعیم اصفهانی، ۱۴۰۸: ۸/
۲۲۸) یا با تبیین شرح حال مردمان مخاطب در مقام توجیه برخاسته‌اند،^۳ اما آنچه
مسئله را آسان و قابل حل می‌نماید، توجه به زمان صدور روایت است که بدون نیاز
به هرگونه توجیه و تفسیر، شمول موضوع را منحصر در مخاطبان آن برهه نموده و
سایر مردمان در اعصار بعدی را مبرا می‌سازد. به راستی، محتوای کلام با زمینه‌های
فرهنگی، فکری، اجتماعی، سیاسی و تاریخی حاکم به زمان ایجاد و صدور آن در
ارتباط است. از این رو، در برخورد با اخبار و روایات، «مقتضای حال کلام» اهمیت
دوچندان دارد. (محسنیان راد، ۱۳۶۹: ۸ و ۹؛ رفیع پور، ۱۳۷۷: ۴۴) نکته‌ای که

۱. گروهی که در نواحی دریای خزر سکونت داشته و به دزدی و غارت اموال مردم شهره
بودند. (حموی، ۱۴۰۵: ۳۶۷/۲)

۲. خداوند در قرآن مجید می‌فرماید: «ما شما را از مرد وزنی آفریده‌ایم و شما را تیره‌تیره و قبیله‌قبیله
نموده‌ایم تا هم دیگر را بشناسید. [هیچ‌یک بر دیگری برتری ندارید] و بی‌گمان، گرامی‌ترین‌تان
نزد خدا پرهیزگارترین شما است». (حجرات: ۱۳)

۳. به عنوان نمونه، ر.ک: مسعودی، ۱۴۰۹: ۹۹/۲؛ همو، ۱۳۸۱: ۷۸ و ۷۹؛ دینوری، ۱۳۹۶:
۵۴؛ فرازی قلقشندی، ۱۴۰۷: ۴۲۳ و ۴۲۴؛ نویری، ۲۰۰۴م: ۳۰۷؛ بزاز، ۱۴۰۹: ۳۴۰؛
بدلیسی، ۱۳۷۷: ۱۳.

جامعه‌شناسان از آن به «فضای صدور متن» یاد می‌کنند. (مک کوئین، ۱۳۸۰: ۸۵؛ سورین، ۱۳۸۱: ۳۸) عوامل گوناگونی چون شرایط جغرافیایی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، علمی، زمان ایراد کلام، شخصیت و ویژگی مخاطب مصداق‌های فضای صدور متن به شمار می‌روند؛ متغیرهایی که معیارهای ثابت را تحت تأثیر قرار می‌دهند. (فرهنگی، ۱۳۸۸: ۴۸)

با الهام از گفته‌های اخیر، چه‌بسا بتوان گفت روایات و احادیثی که در بردارنده تعیین سنّ بلوغ دختران به ۹ سالگی و پسران به ۱۵ سالگی هستند، مقتضای حال مخاطب زمان صدور کلام بوده‌اند، اما اکنون که گستره شریعت به دیگر سرزمین‌ها با اقلیم‌های متفاوت راه‌یافته، معیار اندازه‌گیری بلوغ نیز تحت تأثیر اقتضای کنونی تغییر یافته است.

البته صرف‌نظر از روایاتی که مشهور فقیهان به تمسک بسته و قانونگذار موافق آن وضع قانون کرده‌همان‌گونه که اشاره رفت. چه بسیار اخبار و روایاتی که معیار اندازه‌گیری بلوغ را سررسید سنین بالاتر به ویژه در مورد دختران قرار داده‌اند. بنابراین از فقه پویا انتظار می‌رود با بازنگری در مبانی برگزیده، به موازای اقتضای کنونی گام بردارد. همچنین قانونگذار با نگاهی نوین به موضوع تساهل و نرمش نشان داده و قوانینی در خور و متناسب با زمان حال وضع نماید.

در ادامه به عنوان گزیده و با هدف ممانعت از اطاله کلام، تنها تأثیر اقلیم سردسیر بر روند تأخیر بلوغ مورد ارزیابی قرار خواهد گرفت و در این باره از برآیند پژوهش‌های میدانی صورت گرفته، استفاده خواهد شد.

۲. تأخیر در بلوغ، متاثر از اقلیم سردسیر

برای بررسی و توجه به تأثیر آب و هوای سرد بر طبیعت بلوغ، آشنایی با این اقلیم پیش از هر چیزی ضروری و لاجرم خواهد بود. از این رو، اقلیم سردسیر بیشتر به مناطق کوهستانی و مرتفع اطلاق می‌شود که از جریان توده هوای سرد در دامنه‌ها و دره‌های ناهموار این مناطق به واسطه ارتفاع نسبی بیش از نقاط همجوار خود دارای آب‌وهوای سرد و بارانی بوده و وفور آب در دامنه‌های باران‌گیر باعث ایجاد گونه‌های

متنوع نباتات می‌شود. بیشترین دلیل شکل‌گیری اقلیم سردسیر، ارتفاع نسبی از سطح دریاست. سرمای شدید در فصل زمستان و هوای معتدل در تابستان، اختلاف بسیار درجه حرارت میان دمای شب و روز، مقدار تابش کم آفتاب در دامنه‌ها و دره‌های ناهموار، بارش سنگین برف و رطوبت اندک هوا از ویژگی‌های این اقلیم به شمار می‌رود. (گهل، ۱۳۸۸: ۱۷)

در ایران، کوهستان‌های غربی که دامنه‌های کوه‌های فلات مرکزی و سراسر رشته‌کوه‌های زاگرس را دربر می‌گیرد، از مناطق سردسیر آب و هوایی کشور به شمار می‌روند. شهرهایی مانند تبریز، ارومیه، اردبیل، سنندج و همدان را می‌توان در این اقلیم قرار داد. در سراسر آن، دمای هوا در گرم‌ترین روزهای سال ۱۰ درجه و میانگین دما کمتر از منفی ۳ درجه سانتی‌گراد است. (کسمایی، ۱۳۷۱: ۳) این شرایط بر جنبه‌های زیست محیط و سبک زندگی اثر مستقیم دارد. به عنوان نمونه، در مناطق کوهستانی، جهت پیشگیری از اتلاف حرارت، بناها به صورت متراکم، فشرده، متصل و در کنار هم ساخته می‌شوند. (کسمایی، ۱۳۷۸: ۳۷)

علاوه بر آن، عادت‌ها و رژیم غذایی نیز بنا به این امر، تأثیرپذیر و متفاوت می‌باشد. مردم نواحی سردسیر بیشتر از گوشت‌های قرمز، غلات، مغزها (مانند فندق، گردو و بادام) و خوراکی‌های چرب استفاده می‌کنند. به گفته متخصصان، مردم مناطق سردسیر برای گرم نگهداشتن بدن خود حدود ۱۴ الی ۳۰ درصد بیش از دیگران به انرژی نیاز دارند، لذا باید مواد غذایی پرکالری را در سبد غذایی روزانه خود بگنجانند. (سپیلی آزاد، ۱۳۹۱: ۷۱)

با عنایت به اینکه برگزیدن رژیم غذایی مناسب و بهره‌مندی از آن، در سلامت و رشد انسان نقش مهمی دارد، کارشناسان حوزه سلامت، اثر آن را بر تغییرات بنیادین در رشد هورمون‌های جنسی بدن اندازه‌گیری کرده و به داده‌های پژوهشی مفیدی دست یافته‌اند. (Barosh&Friel, ۲۰۱۴: ۳۸۱-۱۷)

اینک با گذر از آنچه به عنوان مقدمه گفتار پیش رو گذشت، بررسی تأثیر اقلیم بر بلوغ اهمیت بسیاری پیدا می‌کند و در این خصوص پژوهش‌های میدانی بر روی

دختران و پسران حائز توجه است. البته اندازه‌گیری و مشاهده بلوغ جنسی دختران با اولین قاعدگی از آزمودن پسران به توانایی جنسی آسان‌تر است. از این رو، عمده ارزیابی‌های صورت گرفته به دختران اختصاص دارد. همچنین با عنایت به اینکه توجه به سلامت دختران نوجوان به دلایل متعدد بهداشتی، فرهنگی و اجتماعی در مقایسه با پسران مهم‌تر بوده، میزان مطالعه و بررسی روند بلوغ دختران بیشتر به چشم می‌خورد.

در بررسی‌های انجام شده درباره شروع دوره قاعدگی یا «منارک»^۱ به عنوان یک پدیده مشخص بر جریان بلوغ، علی‌رغم توجه به علل وراثت، وضعیت تغذیه و دیگر موارد، منطقه جغرافیایی خاستگاه نگرش تحلیل‌گران قرار گرفته است.

در خصوص مناطق سردسیر، می‌توان به نتایج کسب شده از ارزیابی میانگین سنّ قاعدگی در اقلیم سیبری (واقع در شمال روسیه)، شهرهای مرتفع و کوهستانی اروپای شمالی و سرزمین‌های شمال کانادا اشاره کرد که برابر با عدد ۱۶/۷ سالگی است. (Soil, ۱۹۹۹: ۲۹۱، ۲۱۷-۲۳۷) هر چند مطالعه‌های اخیر از روند کاهش سنّ اولین قاعدگی در صد سال گذشته حکایت می‌کند.

یکی از بررسی‌های بسیار مهم که در مورد روند تغییرات سنّ اولین قاعدگی انجام شده، مطالعه‌ای است که در آمریکا به اجرا درآمده و برآیند آن سال ۲۰۱۳ میلادی منتشر شد. در این مطالعه اطلاعات جمع‌آوری شده طی دو بررسی کشوری در سال‌های ۱۹۶۳ و ۱۹۸۸ میلادی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته که نشان می‌دهد، متوسط سنّ اولین قاعدگی در دختران آمریکایی در یک دوره ۲۵ ساله از ۱۲/۷۵ سال به ۱۲/۵۴ سال کاهش یافته است؛ اگر چه بالاترین نصاب متعقل به مناطق

۱. «منارک» شروع چرخه قاعدگی یا اولین خون‌ریزی قاعدگی در جنس ماده انسان است. منارک در زبان عامیانه، اولین پریود (Period) نامیده می‌شود. اولین خون‌ریزی بیانگر این است که سال‌های قدرت باروری یک دختر شروع شده است. (دورلند، ۱۳۹۱: ۱۱۰۴)

سردسیر بوده است. طبق گزارش یاد شده، پژوهشگران میزان این تغییرات را با توده بدنی یا BMI^۱ دختران مورد بررسی مرتبط دانسته‌اند.

آنان در مناطق گوناگون آمریکا چنین روندی را مشاهده نموده و آن را با عوامل آب‌وهوایی سنجیده‌اند. (Anderson, ۲۰۱۳: ۱۱۱، ۸۴، ۸۵)

در مطالعه دیگری که بر اساس داده‌های ۶۷ کشور جهان انجام شده است، پژوهشگران به وجود احتمال چنین روندی که می‌تواند در مناطق جغرافیایی مختلف با توجه به ویژگی‌های اقلیمی و نژادی آن‌ها متفاوت باشد، اشاره نموده‌اند. بالاترین متوسط سنّ اولین قاعدگی در گزارش مزبور به سرزمین‌های سردسیر مانند فنلاند با ۱۶/۹، ایسلند با ۱۶/۸ و نپال با ۱۶/۲ سال اختصاص دارد. اما متأسفانه در این مقاله آماری از کشور ایران ارائه نشده است. (Tomas & Renaud, ۲۰۰۱: ۲۷۱-۲۹۰)

به هر حال، اگر چه گزارشات مختلفی در کشور در مورد سنّ نخستین قاعدگی وجود دارد، ولی تمامی آن‌ها تنها به مناطق خاصی از کشور مربوط بوده و گزارش جامع و کاملی جز در مواردی نادر، از روند تغییرات این شاخص کشوری وجود ندارد. مطالعه سنّ قاعدگی در دختران مناطق گوناگون کشور به ویژه اقلیم سردسیر در برهه‌های زمانی متعدد ضروری بوده و دستیابی به یک شاخص متغیر از هر منطقه اهمیتی دوچندان دارد.

در یکی از مطالعه‌های محدود که با نگاه جامع به روند تغییرات بلوغ دختران سراسر کشور به دست آمده، داده‌ها در قالب دو طرح ملی سلامت و بیماری (زالی و مسجدی، ۱۳۷۲؛ شمسی نوربالا، ۱۳۸۰: ۳۱۷) مورد استفاده قرار گرفته است و با نمونه‌های ۸۲۲۰ نفری و ۱۰۲۲۸ نفری از زنان شوهردار ۱۵ تا ۴۹ ساله در

۱. Body Mass Index، شاخصی برای نشان دادن میزان حجم بدن و دقیق‌ترین معیار جهانی چاقی است. با استفاده از این مقیاس می‌توان به کمبود وزن، اضافه وزن یا حد طبیعی و نرمال وزن افراد پی برد. (نیومن دورلند، ۱۳۹۱: ۶۰)

سال‌های ۱۳۶۹ و ۱۳۷۸^۲ شمسی به صورت خوشه‌ای از تمام نقاط اعم از شهر روستا- جمع‌آوری گردیده و متوسط سن شروع قاعدگی را به ترتیب ۱۳/۸۶ و ۱۳/۶۵ گزارش داده است. (زراعتی و دیگران، ۱۳۸۴: ۷، ۴، ۵۳۰-۵۲۳)

این بررسی نشان داد که در سال ۱۳۶۹ بالاترین متوسط سن اولین قاعدگی به استان‌های سردسیر آذربایجان شرقی (۱۴/۰۸ سالگی)، آذربایجان غربی (۱۴/۰۵ سالگی)، ایلام (۱۴/۸۶ سالگی) چهارمحال و بختیاری (۱۴/۰۵ سالگی)، زنجان (۱۴/۱۹ سالگی)، کردستان (۱۴/۰۲ سالگی)، کرمانشاه (۱۴/۲۷ سالگی)، کهگیلویه و بویراحمد (۱۳/۹۱ سالگی) و لرستان (۱۴/۰۷ سالگی) تعلق داشته است.

در سال ۱۳۷۸ نیز علی‌رغم تغییراتی که در تعداد و مرزبندی جغرافیایی برخی از استان‌ها ایجاد شد، همچنان بالاترین متوسط سن اولین قاعدگی به استان‌های سردسیر آذربایجان شرقی (۱۳/۸۸ سالگی)، آذربایجان غربی (۱۳/۸۶ سالگی)، اردبیل (۱۴/۰۲ سالگی)، ایلام (۱۴/۲۵ سالگی)، چهارمحال و بختیاری (۱۳/۵۳ سالگی)، زنجان (۱۳/۸۴ سالگی)، کردستان (۱۴/۳۹ سالگی)، کرمانشاه (۱۴/۰۸ سالگی)، کهگیلویه و بویراحمد (۱۳/۳۳ سالگی) و لرستان (۱۳/۷۹ سالگی) اختصاص یافت. (زراعتی و دیگران، ۱۳۸۴: همان)

تحلیل سن اولین قاعدگی بر اساس سال تولد نمونه‌های ارزیابی شده، نشان‌دهنده یک روند کاهشی معنادار از متولدین دهه ۱۳۱۵ الی ۱۳۲۴ تا ۱۳۵۵ الی ۱۳۶۴ بوده که این روند هم در مناطق روستایی و هم شهری وجود داشت. (همان)^۳

مقایسه برآیند مطالعه اولین قاعدگی در سال ۱۳۷۸ و مقایسه آن نسبت به داده‌های بسیاری از کشورهای توسعه نیافته و اغلب کشورهای پیشرفته در همان سال‌ها (Wasniewska & Deluca, ۲۰۰۰، ۱۵۱، ۵۵، ۶۷-۵۷۲)، هرچند نقش

۱. ر.ک: جدول شماره ۱.

۲. ر.ک: جدول شماره ۲.

۳. ر.ک: جدول شماره ۳.

وضعیت اقتصادی را در این امر پررنگ نشان می‌دهد، اما نمی‌توان تأثیر دمای محیط را در اولویت قرار نداد.

با این حال، در چنین مقایسه و سنجش‌هایی باید به حجم نمونه‌ها و روش نمونه‌گیری نیز توجه داشت و ملاحظه نمود که آیا نتایج مورد استناد به واقع به کل جامعه آماری کشورها قابل تعمیم است یا خیر؟ علاوه بر آن، باید از همه عوامل مؤثر، ژنتیکی، نژادی، اکولوژیکی و بوم‌شناختی غافل نماند.

بنابراین مناسب است که به جای مقایسه این شاخص میان کشورهای مختلف، در گام نخست، داده‌های دقیقی از هر کشور بر اساس مطالعه‌های گسترده و نمونه‌های آماری بزرگ نسبت به مناطق و اقلیم‌های گوناگون به دست آورد و سپس به تحلیل روند تغییرات پرداخت. (زراعتی و دیگران، همان)

اما دیگر پژوهش‌هایی که در رابطه با اقلیم سردسیر صورت گرفته همان‌گونه که اشاره شد، منطبقه خاصی مورد مطالعه و ارزیابی واقع شده است و قابل تعمیم به سایر جامعه‌های آماری نخواهد بود، هرچند مفید فایده می‌باشند. (به عنوان نمونه، ر.ک: امینی و راحمی، ۱۳۷۸: ۴، ۹-۱۲؛ قرقره‌چی، ۱۳۹۰: ۱۱، ۲، ۶۸-۶۳؛ ویسکرمی و مرادی‌زاده، ۱۳۹۸: ۸، ۲، ۱۱۶-۱۰۹) به عنوان نمونه، می‌توان از پژوهشی یاد کرد که وضعیت بلوغ دختران شهر ایلام را مورد ارزیابی قرار داده است. (پورنجف و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۴، ۱، ۳۴-۲۸)

در بررسی مزبور که تعداد ۲۰۰۱ دانش‌آموز دختر پایه سوم راهنمایی به روش نمونه‌گیری چندمرحله‌ای به صورت «خوشه‌ای و تصادفی ساده»^۱ مطالعه شده‌اند،

۱. در علم آمار، یکی از روش‌های اندازه‌گیری، روش نمونه‌گیری خوشه‌ای است. در این روش واحد اندازه‌گیری، فرد نیست، بلکه گروهی از افراد هستند که به صورت طبیعی شکل گرفته‌اند. روش خوشه‌ای زمانی به کار می‌رود که فهرست کامل افراد جامعه در دسترس نباشد. به این منظور، افراد را در دسته‌هایی خوشه‌بندی می‌کنند و سپس از میان خوشه‌های نمونه‌گیری یک مرحله‌ای یا چندمرحله‌ای، به عمل می‌آورند. در نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای، جامعه مورد نظر به چند لایه مرتبه‌بندی تقسیم می‌شود، به گونه‌ای که لایه‌های بزرگ‌تر، لایه‌های کوچک‌تر را

هر چند بیشتر یافته‌ها پیرامون میزان آگاهی و نگرش دختران به مسئله بلوغ جنسی و سلامت دوران قاعدگی بوده^۱ و گزارش نهایی با طرح گنجاندن دروس آموزشی مناسب با بهداشت جسمی، روانی و اجتماع در مدارس هدف‌گذاری شده است. نظیر چنین مطالعه‌ای در پژوهش‌های بین‌المللی هم دیده می‌شود. (R.t: Go,eswde &Sobrinho, ۲۰۰۲'۷۸'۵۳'۰۱-۳۰۸)

این موضوع از آن جهت حائز اهمیت است که بر اساس آمار سازمان جهانی بهداشت از هر ۵ نفر در جهان یک نفر در سنّ نوجوانی است و از ۱/۲ میلیارد جمعیت جهان در سنّ نوجوانی و بلوغ، ۸۵ درصد آن‌ها در کشورهای در حال توسعه زندگی می‌کنند. (R.t: Tiwari &Oza, ۲۰۰۶'۱۲'۶'۴۲۳-۴۲۸; Moodi, ۲۱۱'۲۱(۳), ۲۲-۲۸)

در ایران مطابق سرشماری سال ۱۳۸۵ حدود ۲۵ درصد کل جمعیت را گروه سنّی دختران یازده الی چهارده ساله تشکیل می‌داد. این آمار در سرشماری ۱۳۹۵ به عدد ۲۱ درصد کاهش یافت. (علوی، ۱۳۸۷: ۸، ۴ و ۲۲)

اما آنچه از پژوهش یاد شده (گزارش پورنجف و دیگران) در گفتار پیش رو به کار می‌آید، برآیند به دست آمده از میانگین سنّ نخستین قاعدگی دختران شهر ایلام می‌باشد. گزارش‌ها حکایت داشت که میانگین سنّی آنان بنا به شرایط اقلیمی سرد، ۱۳/۸۷ سال است. در این باره، ۷۳/۶ درصد از افراد مورد مطالعه دارای مراقبت بهداشتی در منزل و مدرسه بودند و تمامی آنان، قاعدگی و منارک را تجربه کرده بودند. (پورنجف و دیگران، ۱۳۹۵: ۱، ۲۴ و ۳۰)

دربر می‌گیرد. پژوهشگر از میان لایه‌های بزرگ‌تر، چند لایه را به صورت تصادفی برمی‌گزیند و در مرحله بعد از زیرمجموعه لایه‌های انتخاب شده، چند زیرمجموعه را به صورت تصادفی انتخاب می‌کند. این عمل تا رسیدن به کوچک‌ترین واحد نمونه‌گیری ادامه می‌یابد. (باقاچاریا، ۱۳۹۱: ۲۱)

۱. ر.ک: جدول شماره ۴.

در پژوهشی که نگارنده نیز به صورت فرایند پرسشنامه از میان ۷۰۷ نفر دختر و پسر ساکن مناطق سردسیر (شهرهای اردبیل، تهران، سنندج و کرمانشاه) به عمل آورده است،^۱ برآیندی همانند دیگر گزارش‌های حاصل از مطالعه‌های میدانی به دست آمد.^۲

۲۷۸ نفر از دختران شرکت‌کننده در طرح پرسشنامه (۷۳/۹۳ درصد) بیش از سن ۱۲ سالگی، ۹۴ نفر (۲۵ درصد) در سنین ۱۰ الی ۱۲ سالگی و تنها ۴ نفر (۱/۰۷ درصد) در سنین ۹ الی ۱۰ سالگی نخستین قاعدگی خود را تجربه کرده‌اند، اما هیچ موردی برای سن کمتر از ۹ سالگی به عنوان بلوغ زودرس گزارش نگردید، اما ۲۱۳ نفر از پسران شرکت‌کننده در طرح (۶۴/۳۵ درصد) بیش از سن ۱۵ سالگی، ۱۰۷ نفر (۳۲/۳۳ درصد) در سنین ۱۴ الی ۱۵ سالگی برای اولین مرتبه محتمل شده‌اند و ۱۱ نفر (۳/۳۲ درصد) در سن کم‌تر ۱۴ سالگی بلوغ زودرس داشتند.

همچنین بنا به پرسشنامه از مراکز درمانی تحت پوشش سازمان تامین اجتماعی مستقر در شهرهای سردسیر کشور^۳ طی هماهنگی و نامه‌نگاری‌های انجام شده،^۴ گزارش‌های در خور توجهی به دست رسید. به عنوان نمونه، بر اساس معاینه‌ها و مشاهده‌های پزشکی زنان و دختران (بیش از ۲۰۰ مورد) در بیمارستان تخصصی زنان «نرگس» دورود (واقع در استان لرستان) به ترتیب کمترین و بیشترین سن ابتلا به قاعدگی، ۱۱ و ۱۵ سالگی اعلام شد. مشابه این آمار در بیمارستان‌های «استاد عالی‌نسب» تبریز و «سبلان» اردبیل نیز دیده شد.

در خصوص کم‌ترین و بیشترین سن ابتلا به جنابت و توانایی دفع منی پسران، از میان ۱۰۰ الی ۲۰۰ مورد پرسش هنگام معاینه، آمار بیمارستان ۲۵۶ تخت‌خوابی

۱. ر.ک: طرح پرسشنامه شماره ۱.

۲. ر.ک: جدول شماره ۵.

۳. ر.ک: طرح پرسشنامه شماره ۲.

۴. ر.ک: تصویر برگزیده نامه‌نگاری‌ها در پیوست همین پژوهش

خرم‌آباد، به ترتیب ۱۳ و ۱۸ سالگی بود، اما آمار بیمارستان ۱۶۰ تخت‌خوابی سنندج از همان میزان به عدد ۱۴ و ۱۷ سالگی اختصاص داشت.^۱

بنابراین، با عنایت به تأثیر اقلیم آب و هوایی سرد بر مسئله بلوغ جنسی به ویژه برای دختران- پایبندی بر معیار اندازه‌گیری بلوغ برای همه افراد براساس آنچه در قوانین مدنی به تصویب رسیده و در حال اجرا است (۹ سالگی برای دختران و ۱۵ سالگی برای پسران) همسو با آنچه در واقع رخ می‌دهد، نمی‌باشد و این مسئله نیازمند بازبینی یا اتخاذ تدابیر متناسب با تنوع مخاطبان قانون است.

نتیجه‌گیری

«بلوغ» به عنوان آغاز مسئولیت‌ها و محدودیت‌های انسان مکلف همواره مورد توجه صاحب‌نظران حوزه‌های گوناگون بوده است. فقہیان به پیروی از مستندات شرعی به دست آمده از روایات و احادیث، این مرحله از رشد را با رسیدن دختران و پسران به سنّ شرعی ۹ و ۱۵ سالگی می‌دانند، اما صاحب‌نظران دیگر حوزه‌ها، به بعد طبیعی بلوغ توجه داشته و صرف نظر از سنین یاد شده، به توانایی هر فرد در حصول استعداد و قوه جنسی با مجموعه تغییرات رشد جسمانی که امکان تولید مثل را به وجود می‌آورد، توجه می‌نمایند.

بدیهی است که این توانایی مبتنی بر عوامل درونی و بیرونی، ممکن است در هر فرد متفاوت باشد. از جمله عوامل بیرونی که بر روند و فرایند پدیده بلوغ تأثیر گذار می‌باشد، مسئله اقلیم و تفاوت‌های آب و هوایی است؛ به گونه‌ای که دختران و پسران در مناطق گرمسیر زودتر بالغ شده و به مراتب در مناطق سردسیر دیرتر به بلوغ دست می‌یابند، لذا بلوغ از یک الگوی ثابت مانند سنّ، تبعیت نخواهد کرد.

پرداختن به این موضوع از آن جهت مورد اهمیت قرار خواهد گرفت که با نگاه به معیار و ضابطه قرآنی (آیه ششم سوره مبارکه نسا)، میزان بلوغ، نکاح و قدرت باروری معرفی شده است و روایاتی که به بیان نشانه‌های بلوغ پرداخته‌اند سعی در تخمین سنّ باروری داشته و البته سنین گوناگونی را متذکر شده‌اند. آنچه تاکنون در تعیین

۱. ر.ک: جدول شماره ۶.

سنّ بلوغ مقرر بوده است، به دلیل برگزیدن دسته‌ای از روایات است که ناظر به سنین ۹ سالگی برای دختران و ۱۵ سالگی برای پسران هستند، درحالی‌که سنین و نشانه‌های دیگری برای اطمینان از حصول بلوغ ذکر شده است.

بنابراین عنایت به عوامل مؤثر بر شکل‌گیری بلوغ ناگزیر می‌باشد. در این زمینه، بازخوانی پژوهش‌های میدانی صورت گرفته از شروع سنّ بلوغ دختران و پسران ضروری است. هر چند یافته‌های متذکر در نوشته پیش رو، قابل تأمل است، اما ملاحظه و بررسی سایر یافته‌ها و دستاوردهای پژوهشی می‌تواند مفید فایده باشد. با این اوصاف، از فقه پویا انتظار می‌رود با نگاهی نو به مبنا و مفهوم بلوغ با در نظر گرفتن معیار قرآنی (بلوغ حلم که اشاره به بلوغ جنسی دارد)، ترتیبی اتخاذ نماید که متناسب با توع و تنوع مخاطبان، معیار صحیح‌تری در نظر گرفته شود.

پیوست‌ها:

جدول شماره (۱)؛ سنّ اولین قاعدگی در زنان متأهل ۴۹-۱۵ ساله ایرانی در سال ۱۳۶۹ به تفکیک استان^۱

استان	تعداد	میانگین	انحراف معیار	خطای معیار	حدود اعتماد ۹۵ درصد
آذربایجان شرقی	۶۲۰	۱۴/۰۸	۱/۶۱	۰/۰۶	۱۳/۹۵-۱۴/۲۱
آذربایجان غربی	۲۹۱	۱۴/۵	۱/۷۹	۰/۱۱	۱۴/۲۹-۱۴/۷۱
اصفهان	۵۳۴	۱۳/۹۸	۱/۵۹	۰/۰۷	۱۳/۸۴-۱۴/۱۱
ایلام	۵۸	۱۴/۸۶	۱/۹۳	۰/۲۵	۱۴/۳۵-۱۵/۳۷
بوشهر	۹۸	۱۰/۹۸	۱/۴۶	۰/۱۵	۱۰/۶۹-۱۱/۲۷
تهران	۱۸۰۹	۱۳/۶۴	۱/۴۶	۰/۰۳	۱۳/۵-۱۴/۵۸
چهارمحال و بختیاری	۱۰۴	۱۴/۵	۱/۸۱	۰/۱۸	۱۴/۱۵-۱۴/۸۵
خراسان	۸۶۱	۱۳/۸۱	۱/۳۶	۰/۰۵	۱۳/۷۲-۱۳/۹
خوزستان	۴۴۹	۱۱/۶	۱/۴	۰/۰۷	۱۱/۴۷-۱۱/۷۳
زنجان	۲۵۶	۱۴/۱۹	۱/۵۵	۰/۱	۱۴-۱۴/۳۸
سمنان	۷۶	۱۴/۲۲	۱/۵۵	۰/۱۹	۱۳/۸۷-۱۴/۵۸
سیستان و بلوچستان	۲۰۶	۱۳/۸۵	۱/۷۸	۰/۱۲	۱۳/۶۱-۱۴/۰۹
فارس	۴۹۸	۱۳/۶۳	۱/۴۸	۰/۰۷	۱۳/۵۷-۱۳/۷۶
کردستان	۱۷۸	۱۴/۲	۱/۴۳	۰/۱۱	۱۳/۹۹-۱۴/۴۱
کرمانشاه	۲۲۷	۱۴/۲۷	۱/۴۳	۰/۱	۱۳/۹۷-۱۴/۳
کهگیلویه و بویراحمد	۶۹	۱۳/۹۱	۱/۶۵	۰/۲	۱۳/۵۲-۱۴/۳۱
گیلان	۲۹۵	۱۳/۵۳	۱/۵	۰/۰۹	۱۳/۳۵-۱۳/۷
لرستان	۱۸۵	۱۴/۰۷	۱/۳۵	۰/۱	۱۳/۸۷-۱۴/۲۶
مازندران	۵۳۹	۱۳/۷۹	۱/۳۱	۰/۰۶	۱۳/۶۷-۱۳/۹
مرکزی	۱۵۳	۱۳/۹	۱/۵۹	۰/۱۳	۱۳/۶۴-۱۴/۱۵
هرمزگان	۱۱۷	۱۳/۱۳	۱/۷۶	۰/۱۶	۱۲/۸۱-۱۳/۴۵
همدان	۲۴۰	۱۳/۷۲	۱/۲۲	۰/۰۸	۱۴/۰۸-۱۴/۴۶
یزد	۱۰۴	۱۱/۰۷	۱/۲۹	۰/۱۳	۱۰/۸۲-۱۱/۳۲
کل	۸۲۲۰	۱۳/۸۶	۱/۵۱	۰/۰۶	۱۳/۸۳-۱۳/۸۹

جدول (۲) سنّ اولین قاعدگی در زنان متأهل ۱۵ تا ۴۹ ساله ایرانی در سال ۱۳۷۸ شمسی به تفکیک استان

استان	تعداد	میانگین	انحراف معیار	خطای معیار	حدود اعتماد ۹۵ درصد
آذربایجان شرقی	۵۷۶	۱۳/۸۸	۱/۴۱	۰/۰۶	۱۳/۷۷-۱۴
آذربایجان غربی	۲۲۰	۱۳/۸۶	۱/۵۴	۰/۱	۱۳/۶۶-۱۴/۰۶
اردبیل	۱۶۴	۱۴/۲	۱/۵۶	۰/۱۲	۱۳/۹۶-۱۴/۴۴
اصفهان	۲۳۳	۱۳/۴۴	۱/۴۸	۰/۱	۱۳/۲۵-۱۳/۶۳
ایلام	۱۴۵	۱۴/۲۵	۱/۶۱	۰/۱۳	۱۳/۹۸-۱۴/۵۱
یوشهر	۱۳۹	۱۰/۵	۱/۵۵	۰/۱۳	۱۰/۲۴-۱۰/۷۶
تهران	۲۰۱۳	۱۳/۵۵	۱/۴۳	۰/۰۳	۱۳/۴۹-۱۳/۶۱
چهارمحال و بختیاری	۵۸۶	۱۳/۵۳	۱/۴۶	۰/۰۶	۱۳/۴۱-۱۳/۶۴
خراسان	۶۷۵	۱۳/۶۷	۱/۵۴	۰/۰۶	۱۳/۵۵-۱۳/۷۹
خوزستان	۵۷۴	۱۱/۴۶	۱/۴۹	۰/۰۶	۱۱/۳۴-۱۱/۵۹
زنجان	۳۹۲	۱۳/۸۴	۱/۲۲	۰/۰۷	۱۳/۷۱-۱۳/۹۷
سمنان	۲۷۰	۱۴/۱۷	۱/۴۴	۰/۰۹	۱۳/۹۹-۱۴/۳۴
سیستان و بلوچستان	۲۷۵	۱۳/۳۹	۱/۵۱	۰/۰۹	۱۳/۲۱-۱۳/۵۷
فارس	۹۹۷	۱۳/۶۴	۱/۴۵	۰/۰۵	۱۳/۵۵-۱۳/۷۳
قزوین	۱۳۰	۱۳/۵۲	۱/۳۹	۰/۱۲	۱۳/۲۸-۱۳/۷۶
قم	۱۴۲	۱۳/۶۳	۱/۲۶	۰/۱۱	۱۳/۴۱-۱۳/۸۳
کردستان	۱۹۹	۱۴/۳۹	۱/۴۱	۰/۱	۱۴/۱۹-۱۴/۵۸
کرمان	۲۹۹	۱۳/۹۸	۱/۴۵	۰/۰۸	۱۳/۸۲-۱۴/۱۵
کرمانشاه	۱۳۲	۱۴/۰۸	۱/۶۵	۰/۱۴	۱۳/۸-۱۴/۳۷
کهگیلویه و بویراحمد	۱۱۳	۱۳/۳۲	۱/۳۵	۰/۱۳	۱۳/۰۷-۱۳/۵۷
گیلان	۳۸۵	۱۳/۲۳	۱/۳۴	۰/۰۷	۱۳/۰۹-۱۳/۳۶
لرستان	۱۵۶	۱۳/۷۹	۱/۳۳	۰/۱۱	۱۳/۵۸-۱۴
مازندران	۴۵۸	۱۳/۱۸	۱/۴	۰/۰۷	۱۳/۰۵-۱۳/۳
مرکزی	۲۰۱	۱۳/۶۹	۱/۴۱	۰/۱	۱۳/۵-۱۳/۸۹
هرمزگان	۱۸۹	۱۳/۰۶	۱/۳۸	۰/۱	۱۲/۵۶-۱۳/۵۶
همدان	۲۷۵	۱۳/۸۱	۱/۴۸	۰/۰۹	۱۳/۶۳-۱۳/۹۹
یزد	۱۶۱	۱۱/۰۶	۱/۴۷	۰/۱۲	۱۰/۷-۱۱/۳۲
کل	۱۰۲۲۸	۱۳/۶۵	۱/۴۷	۰/۱	۱۳/۶۲-۱۳/۶۷

جدول (۳) سن اولین قاعدگی در زنان متاهل ۱۵ تا ۴۹ ساله ایرانی برحسب سال تولد به تکنیک منطقه محل سکونت

مناطق روستایی				محل سکونت سال تولد (شمسی)
حدود اعتماد ۹۵ درصد	انحراف معیار	میانگین	تعداد	
۱۴/۱۳-۱۴/۵۷	۱/۷۳	۱۴/۳۵	۲۴۴	۱۳۱۵-۱۳۲۴
۱۳/۹۹-۱۴/۱۸	۱/۶۹	۱۴/۰۹	۱۲۱۰	۱۳۲۵-۱۳۳۴
۱۳/۸۴-۱۳/۹۸	۱/۶۲	۱۳/۹۱	۲۰۷۵	۱۳۳۵-۱۳۴۴
۱۳/۶۶-۱۳/۷۹	۱/۵۸	۱۳/۷۲	۲۱۹۸	۱۳۴۵-۱۳۵۴
۱۳/۵۵-۱۳/۷۴	۱/۳۸	۱۳/۶۵	۸۵۴	۱۳۵۵-۱۳۶۴
۱۳/۸۲-۱۳/۹	۱/۶	۱۳/۸۶	۶۵۸۱	جمع
مناطق شهری				محل سکونت سال تولد (شمسی)
حدود اعتماد ۹۵ درصد	انحراف معیار	میانگین	تعداد	
۱۳/۸۵-۱۴/۱۵	۱/۴۹	۱۴	۴۰۱	۱۳۱۵-۱۳۲۴
۱۳/۷۸-۱۳/۹۱	۱/۴۷	۱۳/۸۴	۲۰۳۲	۱۳۲۵-۱۳۳۴
۱۳/۶۴-۱۳/۷۳	۱/۴۳	۱۳/۶۹	۴۳۳۱	۱۳۳۵-۱۳۴۴
۱۳/۵۴-۱۳/۶۳	۱/۴	۱۳/۵۹	۳۸۶۶	۱۳۴۵-۱۳۵۴
۱۳/۴۴-۱۳/۵۸	۱/۳۱	۱۳/۵۱	۱۲۳۷	۱۳۵۵-۱۳۶۴
۱۳/۶۵-۱۳/۷	۱/۴۲	۱۳/۶۷	۱۱۸۶۷	جمع
کل				محل سکونت سال تولد (شمسی)
حدود اعتماد ۹۵ درصد	انحراف معیار	میانگین	تعداد	
۱۴/۰۱-۱۴/۲۶	۱/۵۹	۱۴/۱۳	۶۴۵	۱۳۱۵-۱۳۲۴
۱۳/۸۸-۱۳/۹۹	۱/۵۶	۱۳/۹۳	۳۲۴۲	۱۳۲۵-۱۳۳۴
۱۳/۷۲-۱۳/۷۹	۱/۵	۱۳/۷۶	۶۴۰۶	۱۳۳۵-۱۳۴۴
۱۳/۶-۱۳/۶۷	۱/۴۷	۱۳/۶۴	۶۰۶۴	۱۳۴۵-۱۳۵۴
۱۳/۵۱-۱۳/۶۲	۱/۳۴	۱۳/۵۷	۲۰۹۱	۱۳۵۵-۱۳۶۴
۱۳/۷۲-۱۳/۷۶	۱/۴۹	۱۳/۷۴	۱۸۴۴۸	جمع

جدول شماره (۴) توزیع فراوانی میزان آگاهی، نوع نگرش و نحوه عملکرد دانش آموزان دختر سوم

راهنمایی در زمینه سلامت بلوغ^۱

عملکرد		نگرش		آگاهی		درجه متغیر
فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
۲۰	۱۰	۳۰	۱۴/۹	۴۰	۱۹/۹	ضعیف
۱۵۵	۷۷/۱	۱۴۳	۷۱/۲	۱۲۳	۶۱/۲	متوسط
۲۶	۱۲/۹	۲۸	۱۳/۹	۳۸	۱۸/۹	خوب
۲۰۱	۱۰۰	۲۰۱	۱۰۰	۲۰۱	۱۰۰	جمع

۱. پورنجف و دیگران (۱۳۹۵: ۱، ۲۴ و ۳۱)

جدول شماره (۵) سن شروع اولین قاعدگی دختران و اولین احتلام و دفع منی پسران براساس

طرح پرسشنامه از مناطق سردسیر^۱

پسر		دختر	
تعداد	سنّ ابتلا به احتلام	تعداد	سنّ اولین قاعدگی
۱۱	کم‌تر از ۱۴ سالگی	صفر	کم‌تر از ۹ سالگی
۱۰۷	بین ۱۴ تا ۱۵ سالگی	۴	بین ۹ تا ۱۰ سالگی
۲۱۳	بیش از ۱۵ سالگی	۹۴	بین ۱۰ تا ۱۲ سالگی
-	-	۲۷۸	بیشتر از ۱۲ سالگی
۳۳۱	جمع	۳۷۶	جمع
پسر		دختر	
تعداد	سنّ ظهور نشانه‌های ثانوی بلوغ ^۳	تعداد	سنّ ظهور نشانه‌های ثانوی بلوغ ^۲
۸۳	کم‌تر از ۱۴ سالگی	۱۴	کم‌تر از ۹ سالگی
۱۹۷	بین ۱۴ تا ۱۵ سالگی	۲۲۴	بین ۹ تا ۱۰ سالگی
۵۱	بیش از ۱۵ سالگی	۱۳۱	بین ۱۰ تا ۱۲ سالگی
-	-	۷	بیش از ۱۲ سالگی
۳۳۱	جمع	۳۷۶	جمع
پسر		دختر	
تعداد	سنّ انجام فرایض دینی	تعداد	سنّ انجام فرایض دینی
۱۷	پیش از ۱۵ سالگی	۳	پیش از ۹ سالگی
۲۱۷	۱۵ سالگی	۱۳۹	۹ سالگی
۹۷	پس از ۱۵ سالگی	۲۳۴	پس از ۹ سالگی
۳۳۱	جمع	۳۷۶	جمع
پسر		دختر	
تعداد	تعیین ۱۵ سالگی برای بلوغ در قانون	تعداد	تعیین ۹ سالگی برای بلوغ در قانون
۲۳۴	موافق	۴۰	موافق
۹۷	مخالف	۳۳۶	مخالف
۳۳۱	جمع	۳۷۶	جمع

۱. مطالعه اجرا شده از اردیبهشت سال ۱۳۹۷ لغایت اسفندماه ۱۳۹۸، توسط نگارنده.

۲. در طرح پرسشنامه، رویش موی خشن بر شرمگاه، برجسته شدن سینه و لگن خاصره جهت دختران به عنوان نشانه‌های ثانوی بلوغ معرفی شده است.

۳. در طرح پرسشنامه، رویش محاسن، رویش موی خشن بر دستگاه تناسلی و حجیم شدن تارهای صوتی ویژه پسران به عنوان نشانه‌های ثانوی بلوغ معرفی شده است.

جدول شماره (۶) سنّ شروع قاعدگی دختران و اولین احتلام و دفع منی پسران براساس معاینه‌ها و مشاهده‌های پزشکی مراجعه‌کنندگان به مراکز درمانی تامین اجتماعی فعال در شهرهای سردسیر^۱

مذکر		مؤنث	
۱۳ سالگی	کم‌ترین	۱۱ سالگی	کم‌ترین
۱۸ سالگی	بیشترین	۱۶ سالگی	بیشترین
۸۴۱۹	افراد مورد معاینه	۱۰۱۵	افراد مورد معاینه

منابع و مأخذ:

- اصفهانی، احمد بن عبدالله (ابونعیم اصفهانی) (۱۴۰۸)، حلیه الاولیاء و طبقات الاصفیاء، ج ۱، بیروت: دار الکتب العربی.
- امینی، پروانه و شمسی راحمی (۱۳۷۸)، «سنّ اولین قاعدگی و برخی عوامل موثر بر آن در دانش‌آموزان دوره راهنمایی شهر یاسوج»، مجله علوم پزشکی دانشگاه اصفهان، س ۴، ش ۹.
- انصاری رویفعی، محمد بن مکرم (ابن منظور) (۱۴۰۸)، لسان العرب، ج ۱، بیروت: دار الصادر للطباعة و النشر.
- بابویه قمی، محمد بن علی (شیخ صدوق) (بی تا)، الخصال، ج ۴، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- باقاچاریا، گوری و جانسون، ریچارد (۱۳۹۱)، مفاهیم و روش‌های آماری، ترجمه فتاح میکاییلی، ج ۲، تهران: انتشارات ارکان‌دان.
- باور، عبدالمجید (۱۳۹۳)، بلوغ از باور تا واقعیت، ج ۱، اهواز: انتشارات موسسه فرهنگی آیات.
- بدلیسی، شرف الدین بن شمس الدین (۱۳۷۷)، شرفنامه تاریخ مفصل کردستان، ج ۱، تهران: انتشارات اساطیر.
- بزاز، احمد بن عمرو (۱۴۰۹)، المسند، ج ۱، بیروت: مکتبه العلوم و الحکم.

^۱ مطالعه اجرا شده از مهرماه ۱۳۹۸ لغایت اردیبهشت ۱۳۹۹ توسط نگارنده.

- بهرامی خو، نگار(۱۳۹۲)، شبکه‌های اجتماعی بستری برای ایجاد بلوغ زودرس در کودکان و نونهالان، چ ۱، مشهد: انتشارات موسسه آموزش عالی شاندیز.
- پلیتر، دیمن(۱۳۹۳)، سیاست تغذیه، ترجمه مسعود عبداللهی، چ ۱، تهران: انتشارات دادمان مهر.
- پورنجف، عبدالحسین و همکاران(۱۳۹۵)، «بررسی آگاهی، نگرش و عملکرد دختران مقطع سوم راهنمایی شهر ایلام در زمینه سلامت بلوغ- سال تحصیلی ۹۳-۱۳۹۲»، مجله علوم پزشکی دانشگاه ایلام، س ۲۴، ش ۱.
- جوهری، اسماعیل بن حماد(۱۴۱۰)، الصحاح تاج اللغه و صحاح العربیه، چ ۱، بیروت: دار العلم للملایین.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن(۱۳۶۲)، هدایه الامه الی احکام الاثمه علیه السلام، چ ۱، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه.
- حسنخانی، ملیحه و دیگران(۱۳۹۵)، بلوغ و تغییرات شخصیتی عمیق و ماندگار، چ ۱، زاهدان: انتشارات تجربه نو.
- حسینی، مرضیه(۱۳۸۶)، پرنوگرافی و تأثیر مخرب آن بر مغز، چ ۱، تهران: نشر دیدار.
- حموی، یاقوت بن عبدالله(۱۴۰۵)، معجم البلدان فی معرفه المدن و القرى و الخراب و الحمار و السهل و الواعر من کل مکان، چ ۲، بیروت: دار الصادر للطباعه و النشر.
- خوش کن، ابوالقاسم(۱۳۹۶)، روان شناسی بلوغ، چ ۱، اهواز: انتشارات رشد.
- دهدار، مجتبی(۱۳۹۳)، نقش رشد اجتماعی بر سیر جامعه، چ ۱، تهران: نشر نی.
- دینوری، احمد بن داود(۱۳۹۶)، اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، چ ۱۰، تهران: نشر نی.
- رامپوری، محمد بن جلال الدین(غیاث الدین)(۱۳۹۳)، غیاث اللغه، چ ۵، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- رفیع پور، فرامرز(۱۳۷۷)، آناتومی جامعه مخاطب، چ ۱، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- زراعتی، حجت و همکاران(۱۳۸۴)، «بررسی روند تغییر میانگین سنّ منارک در دختران ایرانی»، فصلنامه باروری و ناباروری، س ۷، ش ۴.

- سپهروی، محمدتقی (لسان الملک) (۱۳۸۰)، ناسخ التواریخ، ج ۱۴، چ ۱، تهران: انتشارات اساطیر.
- سورین، ورنر و جیمز، تانکارد (۱۳۸۱)، نظریه‌های ارتباطات، ترجمه علیرضا دهقان، چ ۱، تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- سهیلی آزاد، علی اکبر (۱۳۹۱)، رژیم غذایی مناسب، چ ۱، تهران: نشر بهکام.
- شیخ صدوق (۱۴۱۵)، من لایحضره الفقیه، چ ۱، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- صدری نائینی، شراره (۱۳۹۳)، تغییرات چندوجهی بلوغ در دختران نوجوان، چ ۱، تهران: نشر ایران‌دخت.
- صفی پوری شیرازی (۱۳۸۸)، منتهی الارب فی لغه العرب، چ ۱، تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- طریحی نجفی، فخرالدین بن محمد (۱۴۱۶)، مجمع البحرین و مطلع النیرین، چ ۳، تهران: نشر مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن (شیخ طوسی) (۱۴۰۷)، تهذیب الاحکام فی شرح المقنعه لشیخ المفید، چ ۴، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- علوی، مجید (۱۳۸۷)، نظرسنجی درباره دانش نگرش و عملکرد دختران نوجوان، نشریه پژوهشکده علوم بهداشتی جهاد دانشگاهی (پایش)، س ۸، ش ۴.
- غربالی، محمد شفیق (۱۹۷۲)، الموسوعه العربیه المیسره، چ ۱، قاهره: دار الشعب.
- فرهنگی، علی اکبر (۱۳۸۸)، مبانی ارتباطات مخاطب، چ ۱۵، تهران: نشر خدمات فرهنگی رسا.
- فزازی قلکشندی، احمد بن علی (۱۴۰۷)، صبح الاعشی فی صناعه الانشاء، چ ۱، دمشق: دار الفکر للطباعه و النشر و التوزیع.
- قاسمی، حسین (۱۳۸۹)، غذا و امنیت تغذیه در ایران و جهان، چ ۱، تهران: انتشارات گوهر.
- قرایی مقدم، امان‌الله (۱۳۹۴)، ناآگاهی بلوغ طبیعی و بحران‌های اجتماعی ناشی از آن، چ ۲، تهران: نشر آدینه.
- قرقره چی، ربابه و ندا شعاری (۱۳۹۰)، سنّ بلوغ و ارتباط آن با شاخص توده بدن در دختران شهر تبریز [مقاله]، مجله دانشگاه علوم پزشکی دانشگاه تبریز، س ۱۱، ش ۲.

- کسمایی، مرتضی (۱۳۷۱)، پهنه‌بندی اقلیمی ایران، چ ۱، تهران: انتشارات مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.
- کسمایی، مرتضی (۱۳۷۸)، اقلیم و معماری، چ ۱، تهران: نشر خاک.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، الاصول من الکافی، چ ۴، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- گهل، جان (۱۳۸۸)، اقلیم‌شناسی، ترجمه شهرزاد مهدوی، چ ۳، تهران: انتشارات موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی نوین.
- محسنیان راد، مهدی (۱۳۶۹)، ارتباط‌شناسی کلام، چ ۱، تهران: انتشارات سرو.
- محفوظ، عقیل سعید (۱۴۳۶)، آسیب‌های روانی و اجتماعی جنگ، چ ۲، دمشق: دار العودی.
- مسعودی، عبدالهادی (۱۳۸۴)، روش فهم حدیث، چ ۱، تهران: انتشارات سمت.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۱)، التنبیه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چ ۱، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹)، مروج الذهب و معادن الجواهر، چ ۱، قم: موسسه دار الهجره.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۵)، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی (انسان در قرآن)، چ ۱، تهران: انتشارات صدرا.
- مک کوئین، دنیس (۱۳۸۰)، مخاطب‌شناسی، ترجمه مهدی منظر قائم، چ ۱، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- منهاجی الایسوطی، محمد بن احمد (۱۴۱۷)، جواهر العقود و معین القضاء و الموقعین و الشهود، چ ۱، بیروت: دار العلم للملایین.
- نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۶)، فهرست اسماء مصنفی الشیعه (رجال نجاشی)، چ ۶، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- نفیسی، علی اکبر (ناظم‌الاطباء) (۱۳۴۳)، فرهنگ (فرنودسار)، چ ۱، تهران: انتشارات خیام.
- نویری، احمد بن عبدالوهاب (۲۰۰۴م)، نهاییه الارب فی فنون الادب، چ ۱، قاهره: موسسه المصریة العامة.
- نیشابوری، محمد بن عبدالله (حاکم نیشابوری، ابن البیع) (۱۴۲۲)، مستدرک علی الصحیحین، بیروت: دار الفکر للطباعه و النشر و التوزیع.

- نیومن دورلند، ویلیام الکساندر (۱۳۹۱)، فرهنگ لغت پزشکی، ترجمه محمد هوشمند، چ ۱، تهران: انتشارات توتیا.
- واتسون، دونالد و لیز، کنت (۱۳۸۸)، اطلس شناسی اقلیم جهان، ترجمه وحید قبادیان، چ ۱۱، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- ویسکرمی، حسنعلی و سیروس مرادی زاده (۱۳۹۸)، سیروس، سن بلوغ جنسی و مقایسه آن با بلوغ عاطفی، اجتماعی و هیجانی پسران نوجوان شهر خرم‌آباد [مقاله]، مجله رویش روان‌شناسی، س ۸، ش ۲۴.
- Anderson S.e & Dallai G & Must A, Relative weight and race influence average age at menarche in different areas: Results from two nationally representative surveys of OS girls studied ۲۵ years apart, Pediatrics journal, ۲۰۱۳, ۱۱۱(۴)
- Barosh L & Friel S & Engelhardt K, The cost of a sex growth and healthy and sustainable diet - who can afford it?, Australian journal of public health, ۲۰۱۴, ۳۸(۱)
- Barush, Fred, Propotions maturity of health, Journal of Tomson institute of genetic engineering and biotechnology research, ۲۰۱۴:۵۱(۳)
- Gibson ,Matthew, Change in food patterns of Moscow adults and its association with changes in their foods, Journal of nutrition sciences & food technology, ۲۰۰۸, ۲(۴)
- Gomeswde A & Sobrinho Cl, Adolescents knowledge about adolescence puberty and sexuality, Pediatric journal, ۲۰۰۲, ۷۸(۵), ۳۰۱-۳۰۸; Sharma M & Gupta S, Menstrual pattern and abnormalities in the high school girls of Dharan, Nepal med coll journal, ۲۰۰۳, ۵(۲)
- Moodi, Michelle, Assessment of ۳rd grade junior school girl students, knowledge and attitude toward puberty age sanitation, Journal of med Beijing, ۲۰۱۱, ۲۱(۳)
- Soll, Yatindra , Menarcheal age in russian and icelandic girls, Morfhol anthyopoz journal, ۱۹۹۹, ۲۹(۱)
- Sperroff, Lora, Clinical gunecologic endocrinology and infertility, Journal of eur endocrinol, ۱۹۹۶, ۱۰(۵)

- Thomas F & Renaud F, International variability of ages at menarche and menopause: Patterns and main determinants, Hum boil journal, ۲۰۰۱, ۷۳(۲)
- Tiwari H& Oza Un, Knowledge attitudes and beliefs about menarche of adolescent girls in Anand district Gujrat, East med health journal, ۲۰۰۶, ۱۲(۶)
- Wasniewska M & Deluca F & Bergamaschi R, Early treatment with GH alone in turner syndrome: prepubertal catch up economic growth and waning other effect, Eur journal endocrinol, ۲۰۰۰, ۱۵۱(۵)
- Williams, Petty, Monitoring the affordability of healthy eating in climate: a case study of ۱۰ years of the illawarra healthy, Nutrients journal, ۲۰۱۰, ۲(۱۱)
- Zinzl M & Santamourls M & Kimiagar S, The role of geographical climate on human growth, Journal of national academ of sciences(NAS), ۲۰۰۴, ۱۴(۷)

